

IV. ЦАРСЬКА АРМІЯ В 1916 — 1917 рр.

I. Ріст незадоволення затяганням війни і прагнення миру на початку 1916 року

1916 рік почався новорічною вітальною телеграмою Миколи II, яка оповіщала солдатів про те, що миру сподіватися не можна, поки ворог не буде вигнаний з російської території. Телеграма справила гнітюче враження на фронті і остаточно переконала солдатів у затяжному і вкрай згубному для них характері війни. Природною відповіддю на неї було гостріше виявлення ненависті проти війни і поривання до миру.

„Прагнення миру розкладає дух армії“ — читаємо ми в листі офіцера VIII армії на початку січня 1916 р.¹

Переконавшись у затяжному характері війни, солдати пишуть, що мир їде волами, що мир зовсім були уклали, та не було письмених розписатися².

Ця гірка іронія особливо зрозуміла, коли читаєш у листах про те, що війна обридла безмежно і що солдати не знаходять слів, щоб проклясти винуватців її виникнення.

1916 рік приносить нове ще в тому відношенні, що солдати не тільки проклинають війну, але пробують усвідомити її цілі й причини. Один пише, що війна — справа рук і умів тих людей, у руках яких перебуває влада, другий пише про те, що війна винуватиця дорожнечі і що війна приносить багатим наживу, бідним — фізичну загибель і розорення. У широкій армійській масі все більше складається переконання в тому, що війна — чужа, протинародна справа. Війна розпочата урядом, князями, міністрами, поміщиками і буржуазією, щоб „покласти“ якомога більше народу і щоб з рештою легше було справитися. Такий основний мотив в оцінці війни широкою масою озброєних селян.

Солдати-пролетарі ще з більшою точністю говорять про причини і цілі війни: „Нас примусили захищати інтереси купців, поміщиків і всіх багатих людей країни, найзапекліших ворогів наших“ — читаємо ми в одному листі за січень 1916 р.³ І тут же говориться, що сами фабри-

¹ ЦВІА, спр. № 25 — 921, арк. 42.

² Там же, спр. № 25 — 906, арк. 284.

³ „Царська армія“, Збірник, стор. 65, л. № 5.

канти й заводчики мародерствують і спекулюють у тилу. Жертви несе народ — робітники й селяни, змушені виконувати волю пануючих класів.

Поступінно солдати доходять до розуміння того, яка роль російської армії супроти армій союзників. Останні стараються про те, щоб Росія ослабла і щоб можна було пожитися її коштом. На солдатів царської армії вони дивляться як на гарматне м'ясо, потрібне в інтересах правлячої кліки Росії та їх самих, союзників, правильніше, їх урядів. „Англія ще дає Росії грошей на війну, але хіба це дур... Англія, Японія та Італія велять, щоб наші дуже наступали, наше начальство підкупають, а хіба нашого брата школа начальству“¹, — читаємо ми в листі солдата за квітень 1916 р. Свідомість залежності російської армії від планів союзного командування стає джерелом величезного незадоволення війною і зв'язується з ім'ям Миколи II.

Приїзди царя на фронт і проголошення ним себе головнокомандувачем особливо штовхали думку солдатів у цьому напрямі. „Поки цар нас не зробив каліками, то не пускай людини додому... він не може правити Росією“, — читаємо ми в одному з листів 1915 р.

Ненависть до війни, що наростала на фронті, все більше посилювала бойову революційну активність солдатів. Але це була тільки перша розкачка багатомільйонної маси.

2. Надії солдатів на швидке закінчення війни в 1916 р.

Не зважаючи на значний занепад настрою і остаточне вивітрювання наносного патріотизму на початку 1916 р., солдат ще був здатний узяти участь у наступальних діях.

У чому коренились причини такого явища?

Позиційна війна завжди важка тим, що вона зв'язана з нудним і довгим перебуванням в окопах, яке вбиває дух і бадьорість солдатів. Солдати розглядають відпустки як відпочинок і як своєрідну зарядку для дальшого сидіння в окопах. Відпустки ввійшли в практику фронту зараз же з установленням позиційного характеру війни. Але, якщо спочатку перебування в відпустці зміцняло витримку і витривалість на дальше і досить довге перебування в окопах, то на початок 1916 р. воно стало джерелом особливо нетерпимого ставлення солдатів до будь-якого затягування війни. Солдат ладен був іти на що вгодно, аби мати певність у тому, що війна кінчиться скоро.

„Солдати стали незадоволені своїм безділлям: уже скоро напевно місяць (як) стоїмо в резерві, всі чекають з нетерплячкою боїв і вирішити те або інше — жити або вмерти,

¹ „Царська армія“, Збірник, стор. 72, л. № 20.

але страждати досить... Майже кожний солдат побував на батьківщині і кожний дізнався, яке життя там. Тому кожний і зважується йти сміло в бій і закінчити в це літо все, щоб не страждали ми і ті, що лишилися дома¹, — читаємо ми в листі, адресованому в Москву в січні 1916 р.

Покищо солдати згодні були піти на те, щоб одним наступальним ударом покінчити з війною. Але, як відомо, ці розрахунки й надії солдат не справдилися. Наступ не приніс закінчення війни.

Загальний настрій фронтової маси того часу в доволі мудрованій, але правильній по суті фразі висловив прапорщик-артилерист Степун, який заявив у листі: „Мені здається, що всі ми стали одночасно і багато хоробріші і багато полохливіші. Хоробріші в розумінні можливості все перенести, а полохливіші в розумінні небажання щонебудь перенести“².

Коротше кажучи, освоїлись і звикли до всіх бідувань і тягот війни, але було величезне небажання переносити їх далі. Це було зародження того стихійного протесту, коли маси не хочуть уже жити по-старому.

Прагнення миру підривало терпіння, яке випробовувалось надто довго. Фронт жив надією на скоре закінчення війни. 27 грудня — 7 січня на південно-західному фронті у вельми тяжких умовах була почата спроба наступу, який мав метою допомогти Сербії, що зазнала жорстокої поразки. Втративши багато вбитими й пораненими (до 45 тис.), російські війська не змогли добитися будь-якого успіху. Спроби росіян активізувати свої дії німці вважали за ліквідовані надовго. Відбивши наші атаки, німці скоро перекинули частину військ на фронт проти італійців.

Але росіяни за зобов'язанням повинні були не пізніше як у березні взяти участь у загальному наступі. Сами французи під приводом упертих боїв під Верденом відклали наступ до липня, а італійці обмежились окремими атаками; російське ж командування в кінці березня дало наказ про наступ. Наступ був початий на західному і північному фронтах і мав спочатку певний успіх.

Бездоріжжя, що почалось, зірвало всю успішність спроби. Наступ, у буквальному розумінні слова, захлинувся в крові і бруді. Російські частини, які брали участь у наступі, зовсім безрезультатно втратили до 50% свого складу. Втрати в березневу операцію 1916 р. на самому тільки західному фронті становили 20 тис. убитих, 65 тис. поранених, 5.077 полонених, — всього 90 тис. чоловіка. В бою біля озера Нароч 15 квітня самий тільки 5-й корпус лишив на полі битви 9.343 чоловіка, 16 гармат і 32 кулемети. Якщо перші.

¹ ЦВІА, спр. № 25 — 921, арк. 90.

² Ф. Степун, 3 листів прапорщика-артилериста, вид. „Пламя“, Прага 1926, стор. 214.

успіхи наших військ знайшли найсприятливіший відгук на фронті, на деякий час вселивши в солдат невелику надію на скоре закінчення війни, то провал початого царським командуванням наступу справив найгнітючіше враження.

Найяскравіше і найповніше настрої солдат після цього невдалого наступу висловив один з рядових цензорів південно-західного фронту: „Ентузіазму не видно... мовчазне, пригнічене чекання розв'язки світової катастрофи і долі батьківщини“¹.

Тим часом на фронт гнали все нові й нові мільйони мобілізованих, яким не вистачало навіть зброї. За даними на 10 квітня, на західному фронті було 111.394 беззбройних, з яких 42.773 чоловіка були понад комплект. Війна набрала характеру найнещаднішого знищення людського складу.

Скоро після активних операцій проти російських військ австрійці зробили успішну спробу наступу проти італійців. У перші три тижні боїв вони захопили в італійців до 40 тис. полонених і до 300 гармат. Італійці дуже наполегливо вимагали допомоги в росіян. 5 червня почався наступ на південно-західному фронті, а 7 червня росіяни зайняли Луцьк. Активні дії військ південно-західного фронту, на чолі якого стояв генерал Брусілов, знову оживили надії на скоре закінчення війни.

Крайня перевтомленість війною і прагнення миру особливо яскраво відбилися в солдатських листах за 1916 р.

Кожна подія на фронті, — чи то перемога російської армії або якоїнебудь з армій Антанти, чи, навпаки, перемога німецької і австрійської армій, — по-своєму сприймалась солдатами і ставилась ними у безпосередній зв'язок із скорим закінченням війни.

У кожній такій події солдати ладні були бачити початок вирішального повороту, який несе швидкий вихід з війни.

Так само реагували солдати на віомості про великі втрати людьми царських і союзницьких військ.

Один із солдатів писав, наприклад, про те, що миру треба сподіватись скоро тому, що французів під Верденом „десять тисяч знищили“.

Солдати вважали, що великі поразки, яких зазнали Росія і союзники, зроблять продовження війни неможливим і змусять уряд до миру. В лютому—березні 1916 р. солдати розраховували, що з війною буде покінчено навесні й в самому крайньому разі влітку цього ж року. Під час літніх боїв 1916 р. солдати були переконані в тому, що війна не протягнеться далі, ніж до жовтня.

Царське командування в цей період ввело в бій величезні маси військ. Південно-західний фронт був підтрима-

¹ ЦВІА, спр. № 25 — 907, арк. 81.

ний скоро і північним і західним. Завдяки наступальним операціям російської армії, австрійська армія була розгромлена, а німецька зазнала великих втрат. На австрійському фронті було взято в полон понад 400 тис. чоловіка і багато зброї, а також віднята територія в 25 тис. кв. км. Знов таки ця перемога врятувала союзників, зокрема Італію, від неминучого розгрому і полегшила становище англо-французьких військ.

Але перемоги над австрійцями обійшлись надто дорого. Коли росіяни почали наступальні дії на південно-західному фронті, проти них діяли тільки дві німецькі дивізії і порівняно невелика маса австрійських військ. А, як відомо, австрійці порівняно з німцями були менш стійкою бойовою силою. Але незабаром співвідношення сил різко змінилось: 17 червня австрійці почали перекидати свої військові частини з італійського фронту, а незабаром на допомогу їм прийшли німці. При тому опорі, на який натрапляли росіяни, втрати останніх дійшли колосальних розмірів. Тільки 35 днів наступальних боїв Брусілова привели до втрати вбитими, пораненими і тими, що потрапили в полон, до півмільйона чоловіка; на західному фронті за 7 день липня в районі північніше від Барановичів втрати становили 80 тис. чоловіка, на північному фронті в боях під Ригою 3—9 липня було втрачено 15 тис. Масовість утрат, впертість і стійкість противника остаточно підірвали віру солдатів у шкоре завершення війни перемогою. Не зважаючи на певні надії, навіяні вступом 15 липня Румунії у війну на стороні союзників, дальші бойові дії вже не забезпечували успіху російської армії. Неодноразові спроби продовжити наступ, що робились аж до грудня, ні до чого не приводили.

Активні дії припинились, але до середини січня 1917 р. російська армія все ще утримувала на своєму фронті 187 дивізій противника, тобто 49% усіх сил противника, які діяли на європейських і азіатських фронтах¹. Війна все ж таки продовжувалась. Надії на мир знову не справдились.

3. Наростання політичного незадоволення і пораженьські настрої на фронті

1916 р. особливо наочно стверджує положення Леніна про те, що війна піднімає класову свідомість мас і примушує кожного робітника й селянина думати про такі питання, які раніш були далекі його помислам.

„Як чутливий барометр, армія завжди відгукується на хвилюючі злоби дня тилу і на всі події, що відбивають загальний хід напруженої світової боротьби“².

¹ Денікін, „Нариси“ т. I, вип. 2, стор. 20.

² ЦВІА, спр. № 25 — 921, стор. 87.

Солдати дуже жваво відгукуються і обмірковують у листах розгром Чорногорії та її неминучу капітуляцію, відомості, що дійшли до них про княгиню Васильчикову та її місію (спроба переговорів про сепаратний мир з Німеччиною наприкінці 1915 р.), повідомлення про поразку в Румунії і взяття Бухареста, перемогу англійського флоту над німецьким і т. д. Але все це розглядається під одним тільки кутом зору: наскільки та чи інша подія наближає або віддаляє справу миру.

Цензори писали: „Не кажучи вже про читаючу частину армії, але сіра маса, зовсім малописьменна, і та жадібно прислухається до того, що відбувається на неосяжних фронтах війни. По-своєму засвоюють чутки й відомості, почерпнуті з газет, які іноді мають усе давність, і прихитрюються якось розбиратися в головних симптомах війни“.

Навіть найбільш темні, відсталі солдати з робітників і селян навчилися тепер зв'язувати свою долю з подіями світової ваги й ставити в центрі своєї уваги питання величезної політичної значимості. Значна зміна стану з постачанням фронтові озброєння і снарядів в 1916 р. найкраще говорить про те, яке значення має співвідношення техніки і політично-моральної стійкості військових мас. Не зважаючи на те, що загальна озброєність армії у 1916 р. значно піднялась, настрої фронту під впливом поразок і подій у тилу лишався пригніченим та придувленим і далеко не бойовим. Віра в перемогу була вбита остаточно.

„Шість місяців завойовували ми Галичину, шість місяців брали грудьми сопку за сопкою, шість найтяжчих, зимових місяців холонула наша піхота в воді й грязюці, мерзла в глибоких снігах, без снарядів і кулеметів, керована зчаста безсовісним і безграмотним начальством, розриваючи голими руками німецьку колючку, покриваючи горби за горбами білими хрестами братських могил, просувалась вона якимсь чудом вперед і вперед...

За шість днів ми віддали все, що завойовували шість місяців. Не можна сказати, щоб ми ганебно тікали. Ні, ми бились, і іноді, як, наприклад, на Сані, бились героїськи; але ворог був настільки сильніший, його матеріальні засоби були такі нищівні, що ми вже не просто відступали, але бігли з неймовірною швидкістю, очищаючи в деякі доби до 60—75 верст.

Ми бігли крізь кромішне пекло. Навколо нас весь час падали величезні костри підпалюваних і нами, і німецькими снарядами міст і селищ. Вибухи важких (снарядів) безперервно скидали до неба сотні пудів чорної землі; здалека здавалось, що всюди плещуть грандіозні нафтові фонтани. Піхота гинула без ліку; багато людей убувало вбитими й пораненими, але далеко значніші були втрати тими, що від-

стали, здались у полон, забилися у халупи й потонули при переходах через річки. Коли ми вже віддали Сан, до нас почало надходити поповнення. Але було вже надто пізно. Маршеві роти, погано навчені, зразу ж як м'ясо в котлетну машинку, потрапляли в атаку і гинули без ліку, безглуздо й марно¹, — записав прапорщик Степун.

Ці безнадійність і безвір'я стали загальним настроєм усієї армії. Після поразок і відступу росіян з Галичини солдати приходять до висновку про цілковиту марність жертв, які вони приносять. У серпні 1916 р. солдат пише: „На нашій ділянці в останньому бою втрачено 10 тис. чоловіка, а зроблено що? Нічого... Ішли і вмирали, а що за це? Нічого“².

„Скільки разів ішли в атаку і вигнати ворога не могли, ну, що поклали народу, то не можу вам описати. Нам не пережити цю війну, загинути доведеться“³. — пише другий.

„Кілька раз наступали і все без пуття... Порядку ніякого немає, і війська все терпіли, а тепер не хочуть зовсім іти в наступ, говорять, доволі народ губити“⁴, — читаємо ми в виписці, наведений при огляді цензора за кінець жовтня 1916 р. За розмовами про техніку ховалось уже глибоке незадоволення політичним ладом, який не зумів забезпечити успішність операцій на фронті, не зважаючи на великі жертви і втрати, яких зазнали війська.

Зазнавши величезних втрат і одержуючи поповнення коштом малонавчених солдатів, фронт видихся остаточно і не був придатний для швидкого розвитку нових наступальних дій. Останній і рішучий удар стійкості фронту був завданий відмовою Росії і союзників пристати на пропозицію Німеччини від грудня 1916 р. про початок мирних переговорів. До останку розвалюються звичні, нав'язані солдатіві попівщиною і школою принципи монархізму і безумовної поваги до особи самого монарха.

Микола II стає самою ненависною фігурою в солдатському середовищі. Солдати в листах не тільки дуже нешановливо говорять про царя, але особисто йому адресують листи, сповнені всякої лайки на його адресу.

Кровопивця, кат, негідник і паршивий царюжка — ось епітети, якими нагороджує в листі Миколу II солдат, обурений відмовою царського уряду прийняти пропозицію Німеччини про початок мирних переговорів. „Смерть і загибель тобі, царюжко Миколо II.. Твоя держава буде зруйнована, підкорена, знищена, а ти сам з твоїм іродовим сімей-

¹ Ф. Степун, 3 листів прапорщика-артилериста, стор. 120.

² „Царська Росія“, Збірник, стор. 80, л. № 38.

³ ЦВІА, спр. № 25 — 924, арк. 748.

⁴ Там же.

ством буде пошматовані, знищені твоїм же страждаючим народом“¹.

Злоба, класова ненависть і лють солдатів — найістотніші риси їхнього настрою наприкінці 1916 і на початку 1917 р.

І, характерно, увага фронту тепер знову звертається до тилу. „Більше нас цікавить не війна, а наше внутрішнє життя... Тепер тільки усім стало ясно, наскільки хороший наш уряд і на що він здатний“, — читаємо ми в листі, який належить до кінця 1916 р. Солдатська кореспонденція особливо багато клопоту в цей час завдає військовим цензорам. Намагаючись дістати цілком повні відомості про події в тилу й повідомити докладно про те, що відбувається на фронті, солдати вдаються до найрізноманітніших хитрощів і викрутасів, щоб обдурити військову цензуру. Не кажучи вже про те, що листи посилаються і одержуються через відпускників і відряджених, солдати вдаються до умовного листування і навіть до писання листів безколовими рідинами (молоком, лимонним соком і т. д.). В листах раз у раз можна зустріти вказівки, що наступний лист треба буде прочитати так то й так: потримати біля вогню або потерти попелом і т. д. Не дивно, що цензорів щоразу особливо хвилювали листи, в яких були великі перерви між рядками або чисті сторінки. І вони мали по-своєму рацію: траплялося, що все це робилось неспроста. Але настрої фронту ставав уже таким, що ховати свої помисли солдатам ставало все важче й важче. Антивоєнний протест і сподівання революції прохоплюються трохи не в кожному листі. Завдяки цьому вкрай різко міняється зміст листів з „недозволеними повідомленнями“. Якщо раніш у цю рубрику потрапляли листи з зазначенням стоянок, з повідомленнями про пересування частин і втрати на фронті, то до них тепер все більше й більше почали приєднуватись листи, зміст яких мав політичне забарвлення.

Про характер листування між фронтом і тилом найкраще говорять ті окремі листи, які потрапляли до рук цензорів і фігурували в їхніх звітах як зразки кореспонденції, що містить „недозволені відомості“.

„Якщо будуть тебе примушувати бити беззбройних, то згадай, що серед них є твій брат рідний і твоя родина“², — пишуть одному солдатів з тилу. „По селах скрізь описують селянський хліб, за безцінь відбирають... селянам скоро увірветься терпець і вони піднімуть заколоти. У нашій матушці-Росії будуть відбуватись різні перевороти в державному відношенні“³, — повідомляють другому.

¹ „Царська Росія“, Збірник. стор. 108, л. № 1.

² ІВІА, спр. № 222—554, стор. 138.

³ Там же.

Солдати своєю чергою відповідали в тил: „Не сподіватись нам свободи від наших правителів, а тільки більшого рабства і злиднів у майбутньому... купка багачів, потопаючи в розкоші, тисне наших дружин і дітей броньованими кулаками тровстопузої поліції. Все до нас доходить, і ми прекрасно знаємо, що там роблять з вами, хоч і намагаються між нами і вами пускати хмару приховуючого туману“¹. Це один лист.

„За свободу чесного, справедливого народу не бійтесь і смерть дістати. Будьте ж ви довіку чесні і справедливі, хоч би за це від поліції і вмерти довелось“². Такий другий лист.

Останній лист — лист батька, який учить дітей відрізняти „тих добрих людей, які народів бажають освіти і самого добра, а також тих, які Росію довели до цілковитого розкладу“. Хто ж це ті, які бажують народів освіти й добра? Це, звичайно, революційні робітники. У листах солдатів знову й знову згадування про страйки пролетаріату в Москві, Петрограді та інших центрах. Особливо напруженою була увага до страйкового руху в жовтні—листопаді 1916 р. і на початку 1917 р. Це і зрозуміло.

У жовтні 1916 р. страйковий рух дійшов такої висоти, якої він ще ні разу не доходив за всі роки війни, Число страйкарів піднялось до 180 тисяч чоловіка, перевищивши число їх у попередньому місяці, тобто у вересні, в три рази. Страйкова боротьба мала яскраво виявлений політичний характер. Рух відбувався під безпосереднім керівництвом більшовиків. Страйком у Петрограді керував Петроградський комітет більшовиків. На ряді заводів страйки супроводжувались збройними сутичками з поліцією, мітингами і демонстраціями з лозунгами „геть війну“.

Особливо нервували солдатів повідомлення про дії поліції для розгону страйкарів, демонстрантів і жінок, учасниць харчових заколотів.

У звіті цензора окремої армії за другу половину жовтня 1916 р. ми знаходимо такі рядки: „Чи правда, як говорять, у Москві бунти здорові і 600 чоловіка поліція вбила... ходить чутка, ніби в Москві або ще десь поліція побила жінок, трохи не 20 тисяч“³.

Фронт захлюпнуло хвилею обурення проти поліції й режиму, який кинув в окопи на страждання і смерть мільйони одних і який гнобить мільйони інших, голодних стариків, жінок і дітей, що залишились по містах і селах.

В армії в 1915 р. починають складатися, а в 1916 р. виразніше оформляються пораженьські настрої. „Приїжджав

¹ ЦВІА, спр. № 25—922, арк. 171.

² Там же, спр. № 25—945, арк. 329.

³ Там же, спр. № 25—925, арк. 209.

цар, сказав нам, що треба вибити ворога із своєї землі, ми сказали: постараємось, ну, а собі ми думаємо на умі — мабуть, мало віддали, треба віддати Москву, Петроград, тоді буде мир¹, — читаємо ми в листі солдата від кінця грудня 1915 р.

„Я не називаю святом укладення миру на нашу користь. Це все одно. Адже нам, біднякам, знов так само доведеться своїм потом і кров'ю відгодовувати до ожиріння с оїх правителів... Ну, чорт з ними, подивимось, що буде далі, з'єднаємось всі, щоб не дати нам загинути², — читаємо ми в листі, адресованому в Москву на початку січня 1916 р.

У солдатській кореспонденції раз-у-раз трапляються вислови, що коли, мовляв, буде перемога, „нам легше не буде“, „добре тільки тим, хто нажився від війни“. Якщо взяти все в цілому, то не можна не прийти до висновку, що російська армія була захоплена процесом стихійного пораженьства. Поруч з ним широким і всеохоплюючим стає поривання до миру. „Солдати найменше цікавились перемогами, їх цікавив мир і тільки мир, і який це буде мир — сепаратний, похабний чи ще який, — для них було все одно. В замітках, які іноді потрапляли в руки солдатів, останні читали тільки те, що так чи інакше стосувалось до питання про мир“ — пише Пірейко.

„У нас у полку тільки і розмов, що про мир. Війна таки досить обридла³, — пише один солдат, який перебував в резерві на березі Балтійського моря.

„Я надіюсь, що скоро буде мир. Якби в мене не було надій на мир, то я давно покінчив би з собою...“⁴, — пише другий.

„Нічого б і не треба, тільки швидше мир...“⁵ — пише третій.

Ленінські лозунги про пораженьство, братання і перетворення війни імперіалістичної в громадянську формували свідомість солдатів і штовхали їх на шлях визнання найбільш революційних форм боротьби. Від стихійного пораженьства і пасивного очікування миру авангард солдатської маси поступінно піднімається до цілком усвідомленого переконання в необхідності використати зброю в боротьбі проти війни та існуючого ладу.

¹ „Царська армія“, Збірник, стор. 31, л. № 19.

² ЦВІА, спр. № 25—921, арк. 248.

³ „Царська армія“, Збірник, стор. 70, л. № 15.

⁴ Там же, стор. 78, л. № 31.

⁵ Там же, стор. 59, л. № 31.

4. Солдати про перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську

Все популярнішою стає думка про те, що війну „доведеться самим кінчати“, що „солдати мир зроблять сами“¹. Але як солдати „сами зроблять мир“, — у військ ще не було і не могло бути єдиного вирішення. Селянська у своїй більшості армія більше схилялась до того, що солдати „складуть рушниці на позиції купую, а сами підуть...“ і що „треба всім кинути воювати і ввікнути б гнети в землю“.

Але пролетарська меншість армії розуміє, що це ще не розв'язання питання. Вона ставить розв'язання проблеми війни в залежність від страйків на фронті і в тилу і, „на-решті, в залежність від революції проти царизму“. І тому найістотнішим у настрої солдатів наприкінці 1916 і на початку 1917 р. стає те, що всі розрахунки на мир вони все більше і більше зв'язують з революційною активністю пролетаріату і селянства в тилу і солдатів на фронті. „Тільки може бути мир тоді, якщо сами солдати зроблять і в Росії будуть у заводах страйки“² — читаємо ми в одному листі від 14 лютого 1917 р.

„Пишіть, які розмови йдуть дома про війну, чи немає бунтів, якщо є, то треба їх посилювати: тоді тільки війна кінчиться“³, — пише солдат у листі від лютого 1917 р., адресованому в село. Як ми бачимо, на позицію пролетаріату стають і солдати-селяни. Та й самі ці заяви є, безперечно, прямим відгуком на страйкову боротьбу пролетаріату на початку 1917 р. Як відомо, перші місяці 1917 р. дали надзвичайно сильне піднесення страйкового руху. За дуже неповними даними фабричної інспекції, число страйкарів досягло в січні 167 тис., тобто майже рівня 1914 р., в лютому ж число страйкарів, безперечно, ще більше зросло.

Страйковий рух напередодні лютогового перевороту відкрився великими страйками в день 9 січня. Напередодні дня 9 січня Петроградським комітетом було вирішено провести агітацію не тільки за організацію страйку, але і за організацію вуличних демонстрацій з революційними анти-воєнними лозунгами. Такі ж директиви бюро ЦК дало і москвичам.

На багатьох заводах і фабриках робітники в роковини 9 січня, прийшовши в звичайний час на роботу, організували мітинги, на яких промовці виступали з оцінкою становища в країні і закликали пролетаріат до активної боротьби з царським урядом — винуватцем війни.

¹ „Царська армія“, Збірник, стор. 123, л. № 37.

² Там же, стор. 123, л. № 36.

³ Там же, стор. 122, л. № 35.

На деяких заводах робітники після мітингів влаштовували вуличні демонстрації з червоними прапорами і пробували проникнути у центр міста, але їх розганяла кінна і піша поліція. Одночасно з Петроградом відбулись виступи в Москві та інших містах (Баку, Нижньому-Новгороді й ін.), причому в Москві були також спроби організувати демонстрацію з червоними прапорами під лозунгом „геть війну“.

Нова хвиля страйкового руху зустріла на фронті найжвавіший відгук і дуже швидко знайшла відображення в солдатських листах.

„Я не можу уявити собі тієї радості, коли дізнався, що наші товариші-брати урочисто о наменували день 9 січня“¹.— пише солдат у листі до Петрограда в січні 1916 р.

Солдати, особливо солдати з робітників, прекрасно розуміли, що це тільки початок боротьби і що „буде ще війна всередині Росії“ (з листа солдата броневої автомобільної роти).

„Наш справжній ворог у Росії серед нас — російського народу, він живе, і я його знаю, я знаю підлого, продажного, мерзенного, що захистив себе, своє підле життя мільйонами багнетів“².— пише 21 лютого 1916 р. солдат 12-го залізничного батальйону Белкін.

„Забули вони, мабуть, 1905 рік. Дошкулять вони бідний народ і викличуть його на себе і горе їм буде“³.— пише 10 січня 1917 р. другий. Це вже загроза нової озброєної боротьби проти самодержавства.

Третій солдат (7-го мортирного артилерійського парку дивізіону) пише, що країна йде знову до подій 1905 року і що темні сили вже готуються до розгрому революції. Знову на сцені Трепов, слова якого „патронів не шкодувати, холостих залпів не давати“ не забуті до цього часу.

Тут ще не сказано слово „революція“. В інших листах воно говорить цілком ясно і відкрито: „Всі готові до революції. А що революція буде, так це, мабуть, більш ніж імовірно“⁴.

Солдати пишуть про те, що війна мусить бути закінчена, що після війни неминучі закологи в нас і в інших країнах, що урядові погано буде, що ворог не спереду, а за спиною, що час біднякам порвати ланцюги, які сковують їх, що насуваються великі події і т. д. Солдатська маса стає на шлях практичного здійснення лозунга перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську. І характерно, солдати сами говорять, що армія не та, що була раніш. „Тепер солдат не той, що був у японську війну, під маскою

¹ ЦВІА, спр. № 25 — 921, арк. 276.

² „Царська армія“, Збірник, стор. 68 — 69, л. № 12.

³ Там же, стор. 119, л. № 26.

⁴ Там же, стор. 128.

покірності рабської криється страшенна злоба... Тільки запалити маленький сірник, і вся ця маса загориться, і тоді вже важко буде спинити цю народну масу. Вона поглине все на своєму шляху і тоді (хай) тремтить злочинець, який штовхнув нас на цю війну"¹.

Політичним змістом були насичені, звичайно, листи не всієї маси солдатів. У політично насичених листах звучав голос авангарду, насамперед пролетарського і наймитсько-бідняцького прошарку солдатської маси.

Деякі листи свідчать про те, що в особі окремих солдатів ми мали цілком свідомих і організованих провідників більшовицького впливу в армії. Один пише, що він нетерпляче чекає хвилини, коли фронт повернеться у протилежний бік лицем і зажадає оплати по рахунках. „Я намагаюсь зробити все можливе в цьому напрямі“².

Другий повідомляє, що він з правого став крайнім лівим і, нарешті, відгукуючись гаряче на страйки в день 9 січня 1916 р., третій запитує адресата (видимо, партійного працівника): „В якому стані перебуває наша держава, загальний дух народу, чи є зв'язок з армією, що передбачають надалі дії наших соціалістів і взагалі пролетаріату всіх країн?“³.

5. Ріст незадоволення серед солдатів - селян

Гніт війни, диктатура кріпосників і кріпосницької держави тяжко давили на селянські плечі. Селянство задихалось під тягарем напівкріпосницької кабали.

Основна маса землі зосереджувалась у руках поміщиків. Орендуючи в поміщика до 20 млн. десятин землі, селянство щороку виплачувало йому не менш як 400 млн. карб. Селянин-солдат, приходячи до армії, ніколи не забував про взаємовідносини між селом і поміщиком і не втрачав надії на те, що настане нарешті час, коли він буде повновладним господарем поміщицької землі.

Під час війни значно підвищується активність і широкої солдатської селянської маси. Солдат-селянин, запалюваний ненавистю до війни, режиму в армії і уряду, рішучіше підходить до висування вимог про корінне задоволення інтересів селянства.

В особі командира він мимоволі бачив перед собою того ж самого „пана“, який експлуатував його рідне село.

Солдати-селяни у своїх листах не один раз підносять питання про землю і про те, що в результаті війни не буде ніякого поліпшення для селянства. Один із солдатів пише, що росіяни ніколи не виграють війни, війна йде вже другий

¹ „Царська армія“, Збірник, стор. 128, л. № 47.

² ЦВІА, спр. № 222 — 554, арк. 137.

³ Там же, спр. № 25 — 921, арк. 276.

рік, але до цього часу нема жодного маніфесту для селян—захисників російської землі.

„Живемо на землі дуже погано, немає на душу смужки землі, а в поміщиків оком не сягнеш, ніби тільки для них самих бог сотворив землю; наш брат мужик, селянин, солдат скривджений...“, і тут же солдат зв'язує це з неможливістю перемоги росіян: „В перемогу твердо не треба вірити, всім відомо, що в нас нема єдності“¹.

Солдати пишуть, що в селах у їхніх господарствах саме лише розорення, що в селян Земельний банк забирає землю, що наживаються тільки куркулі.

Солдати хворобливо гостро реагують на те, що з селянських господарств тягнуть податки і примушують селян, а іноді многодітних селянок, виконувати всякого роду роботи й повинності на користь казни. Скрізь загрози нагаєм і тюрмою.

Якщо солдат лишиться живий на війні, перенісши всі небезпеки й тяготи воєнного життя, йому доведеться виплачувати недоплати і підправляти зруйноване господарство. Солдати жаліються, що казна має величезні ліси, а селянські хати повалилися, стоять нетоплені, вогні й холодні. Ліс населенню безплатно не відпускається, а беруть з нього і податі, і людей на війну.

„Не те цікаво, що лишишся тільки живим, а цікаво те, яка буде переміна в Росії і чим задовольниться безземельний селянин, а також решта“² — пише один із солдатів фронту в липні 1916 р.

Солдати шлють додому поради не давати казни і ховати якнайдалі все те, що відбирається порядком реkvізицій, твердо і безапеляційно заявляють про те, що „вона (влада.— О. Ч.) в бідного відбирає останнє, а багатого і поміщика не бачить“³. Коли, з пропозиції Думи, спитали георгіївських кавалерів, чого б вони побажали в майбутньому, то багато заявило про те, щоб у німців, які проживають у Росії, і у всіх поміщиків була відібрана земля і була б роздана тим, що не мають її в достатній кількості. У листах солдати пишуть, що страждають вони за панів і графів, за їхні землі й ліси, і називають війну „кривдою“ для селянства, бо селянин під час її нічого не одержує, а графи й пани одержують від казни великі гроші за ліси, які вирубуються для потреб армії⁴. Селяни-солдати згадують, що в 1906 р. багато крові було пролито за землю. Деякі з них доходять до вельми рішучих висновків.

¹ „Царська армія“, Збірник, стор. 74, л. № 24.

² Там же, стор. 78, л. № 32.

³ Там же, стор. 104.

⁴ Там же, стор. 113, л. № 12.

„Я думаю, що наша країна загине... Ми і так бачимо, як голодом морять нас, наших дружин і дітей. Але поки ми нічого не говоримо, а прийде час, ми скажемо їм: доволі нас губити, пора і нам глянути на світ. Ми поставимо їм вимогу, що нам потрібна свобода і щоб не міністри правили країною, а народ, обранці народні, які говорять усю правду народові. Ми будемо чекати, щонебудь напевно буде. Вармії нашої щось виявляється, але що — покаже весна, і що — ви скажете там, у тилу“¹.

„Людину забирають на страшенний гніт, її навчають, що ти захищатимеш царя, батьківщину і рідний край, а що таке батьківщина і рідний край, людина не знає. Хоч вона і знає, але не має ніякої теплоти в душі для захисту“.

Звідки ця „теплота“ могла бути в робітника і селянина в царській Росії? І солдат говорить:

„Рідним краєм ми вважаємо той, де буваємо задоволені. У мене теж є на справжній батьківщині десь 60 сажнів землі, яку я не засіваю і з якої мені і на рік не вистачило б прогодуватися і від чого десь жив далеко і заробляв на чужій роботі собі шматок хліба...“.

Голос селянина, який перестав бути землеробом-господарем і перетворився в найманого робітника, чуємо ми тут. Стара ненависть мужика до поміщика кипить у його грудях, але вона вже забарвлена свідомим ставленням до війни й політичного ладу.

„З нас ніхто не шкодує, що забраний німцями, а тільки кожний бажає миру. Нам байдуже, хоч узяти що у ворога, все одно все буде казенне і поміщиків.“

Як ми відступали, проїжджали силу маєтків по кілька квадратних верст. А один маєток якогось графа Бежицького — ми їхали через нього півтора тижня, беручи по 20 верст на день. От цим людям є рідний край і батьківщина², — заявляє він же.

„Де наша земля? Спитайте кожного солдата, і він вам відповість, що служив до війни в якогось поміщика і для прохарчування свого заробляв шматок хліба, а тепер за їхнє панське життя підставляй голову під ворожий меч..“

Хто більше страждає в цю згубну війну, чи не наш брат? Кого більше гине — чи не нашого брата, який страждає тепер, а також (страждав. — О. Ч.) у минулому?..

Від чистого серця признаюсь, що майже всі солдати намагаються потрапити в полон, а особливо в піхоті, і якщо вищий уряд не поліпшить становища бідного селянина, який може врятувати ще Росію від приниження, то прославлений любий, рідний край лишиться приниженим назавжди. Чому

¹ „Царська армія“, Збірник, стор. 104 - 105.

² Там же, стор. 69, л. № 13.

наша Росія залишилась у такому поганому становищі, а тому, що наш уряд заглушив життя бідного селянина, якому ні за що класти свою голову. Давно час покінчити з цим. Тоді тільки російський воїн не здаватиметься в руки противникові, коли життя його буде забезпечене¹.

Цей лист був надісланий для опублікування в газеті. У газетах же до рідних солдати писали: „Чиншу не платіть, податків і зборів не платіть“. Офіційне листування того часу свідчить, що відмовлення від платежів були на селі остільки частим явищем, що військовий міністр 25 травня 1916 р. вимагав від ставки, щоб офіцери особливо старанно роз'ясняли солдатам неприпустимість таких порад рідним.

6. Вплив революційного пролетаріату на солдатів тилкових гарнізонів

Поруч з революціонізуючим впливом на фронтових солдатів армійського режиму і зтяжної війни в процесі революціонування армії величезну роль відіграла безпосередня близькість солдатів і робітників у тилкових містах.

Тут солдати все частіше й частіше починають підкреслювати свою солідарність з робітниками в тих випадках, коли уряд чекає від них тільки безвідмовного „виконання обов'язку“ — розгону і розгрому страйкарів і демонстрантів.

Солдати запасних частин гарнізонів Москви, Петрограда та інших міст почали сотнями вливатися в колони демонструючих робітників. З ініціативи Петроградського комітету більшовиків 9 січня 1916 р. відбулись політичні страйки і демонстрації робітників. Бачачи червоні прапори, солдати при зустрічі скидали шапки і кричали „ура“, „геть війну“. 10 січня ввечері по В. Сампсонієвському провулку йшла колона демонструючих робітників і солдатів. Брало участь до 600 солдатів. Співали революційних пісень, виголошувались промови й лунали крики „геть війну“. Поліція не наважувалася вдатися до розгону. Демонстрація тривала понад годину і через пізній час закінчилася в цьому кварталі. В тих же випадках, коли на солдатів покладалось завдання вплинути на страйкарів, вони відмовлялись від виконання подібних наказів. Зокрема в Москві такий факт був відзначений уже в вересні 1915 р. У Петрограді ж був інший не менш показовий випадок: при сутичці страйкарів, які виступали в жовтні 1916 р. з протестом проти війни та іншими політичними вимогами, — з поліцією, частина солдатів 181-го запасного полку (в тому числі й учбова команда) відкрито приєдналась до робітників. Ці перші солдатські виступи робітників і солдатів знаходили, зрозуміло, найспівчутливіший відгук на фронті і революціонізували всіх солдатів.

¹ ЦВІА, спр. № 222 — 554, арк. 10.

7. Братання на фронті у 1916 — 1917 рр.

Братання стало природним висновком з визнання дальших жертв марними, природним кроком у шуканнях шляхів до миру, до закінчення війни. Ми вже згадували вище, що перші спроби братання були ще в 1915 році. У 1916 р. братання ще більше поширилось. Нова і до того більш масова спроба братання мала місце на австрійському і німецькому фронтах на паску в квітні 1916 р. Солдати противних таборів протягом 2—3 днів не вели перестрілки.

„Якось чудно було: вмиль стихли розкотисті постріли гармат і невгамовна тріскотня рушниць та кулеметів; люди, запеклі вороги, повиходили із своїх нор, гордо підійшли один до одного і подають братню руку... Якось не хочеться вірити, що вони завтра шукатимуть випадку відняти життя один у одного“¹ — писав один солдат у квітні 1916 р. „Після такої гостинності дуже погано буде воювати“², — писав другий.

Сходились звичайно по кілька десятків і сотень солдатів з обох боків; німці частували росіян вином, печивом, цигарками, росіяни — хлібом; братаючись, вони фотографувались на спільних знімках.

Під час братання солдати обох сторін добровільно лишались у полоні. Але іноді росіяни відмовляли в цьому, заявляючи, що тепер у полон вони нікого не візьмуть. Це була своєрідна охорона принципу братання. Таке ж зворушливе піклування про охорону братання виявляла і противна сторона. Коли росіяни заходили в окопи противника, німці попереджали, де в них закладені міни. Назад відсилали наших солдатів з провожатими. Були випадки, коли австрійські солдати при братанні заздалегідь попереджали росіян про те, коли вони з наказу начальства почнуть стріляти і коли росіянам вчасно треба сховатися від обстрілу. В тих випадках, коли були перекладачі і зав'язувалась розмова, обидві сторони неодмінно починали говорити про мир і про порядки в армії. Як правило, солдати договорювались до того, що всі вони однаково прагнуть скорішого закінчення війни.

В одному випадку ми маємо пряму вказівку на те, що в результаті братання російські солдати „збунтувались“ і відмовились йти в наступ і здати свою зброю. „Тепер так і сидять в окопах і не стріляють, і німці теж не стріляють“³.

Слід відзначити, що братання найчастіше починалось з активною участю солдат, колишніх робітників, або як результат активної антивоенної пропаганди одинаків - більшо-

¹ ЦВІА, спр. № 25 — 922, арк. 52.

² Там же, арк. 376.

³ Там же, спр. № 25 — 925, стор. 316.

виків. Так, наприклад, на паску 1916 р. братання мало місце в 479-му полку, в якому активну революційну роботу вів колишній робітник - взуттєвик П. Ф. Федотов, який підтримував найтісніший зв'язок з більшовиками Петрограда і Риги.

Братання почали забороняти під загрозою військово-польового суду. Винні в братанні притягалися до найсуворішої судової відповідальності. Багато з солдатів були віддані під суд і зазнали суворих покарань.

Наступальні дії, початі в травні — червні 1916 р., зірвали розвиток братання. Але окремі спроби братання зараз же відновились, як тільки припинився наступ. „Безпосередні зносини“ з противником у листуванні солдатів були відзначені в останньому кварталі 1916 р. і в перші два місяці 1917 р. Фронт нетерпляче чекав кінця війни і використав усі методи й форми, щоб зробити її неможливою.

8. Саботаж війни і „страйки“ солдатів напередодні Лютневої революції

Активний потяг до припинення війни і укладення миру вилився ще в іншу форму — у форму саботажу війни.

Листи 1916 р., починаючи з кінця жовтня, раз-у-раз рясніють повідомленнями про відмовлення солдатів виконувати бойові накази начальства. От лист від 28 жовтня з 406-го піхотного Щигровського полку. У ньому оповідається про те, що після значних втрат, яких зазнав полк у дев'ятиденному бою, йому знову був даний наказ про наступ. Полк рушив уперед, але коли до нього дійшли відомості, що двоє контужених були висічені різками за нібито симулянтство, полк „збунтувався“. Солдати заявили, що хай їх розстріляють, але воювати вони більше не будуть.

От лист з 306-го Білгородського полку. З нього видно, що 15 листопада полк мав взяти одну гору. Протягом ночі вівся артилерійський обстріл позицій противника, а вранці полк рушив у наступ. Але незабаром солдати побачили, що з ними нема офіцерів. Солдати заремствували, а потім зовсім відмовились іти в атаку. Не допомогли умовляння ні командира полку, ні командира дивізії. З криками „давайте їсти, одягайте, обувайте, а то воювати не будемо і здамося в полон“ від атаки відмовились усі роти полку. До 306-го Білгородського полку незабаром приєднався Царевський та інші полки дивізії. Два батальйони одного полку тут же таки трохи не цілком здались добровільно в полон. „Страйкарі“ - солдати відмовилися здати гвинтівки й бомби.

Заворушення передавалось у сусідні частини. Полки довелось зняти з фронту і замінити іншими військовими частинами.

Такі випадки частішали і частішали. Коли одному з полків фронту вислали георгіївський прапор, командир корпусу закликав окропити його кров'ю. На автомобілі генерала миттю з'явилась записка: „Кінчайте війну до нового року, якщо не кінчите, то ми йдемо війну вести ще з Петроградом.“¹.

Були такі випадки, коли начальство поза чергою знімало з фронту військові частини, „щоб запобігти самовільному покиданню фронту“. Щоб покласти край самовільним відступам солдатів, видавалися накази про обстріл своїх при подібних спробах².

На фронті циркулювали чутки про те, що на австрійському фронті збунтувалися три корпуси, що почалися заворушення в полках кавказького фронту і т. д. Ці чутки найчастіше були цілком правдиві. На жаль, усі ці випадки виступів солдатів у тилу й на фронті ще недостатньо вивчені нами. Дальша розробка архівів дасть змогу намалювати більш повну і розгорнену картину руху в армії.

Особливо популярні були на фронті повідомлення про солдатські розрухи в Кременчуку, Харкові й Гомелі. Оскільки описи виступів у Гомелі за листами більш або менш збігаються з офіціальними даними, слід вважати їх близькими до дійсності, так само як і повідомлення про виступи в Харкові, а особливо в Кременчуку (останні майже в однакових висловах описані в кількох листах). За цими описами видно, що солдати в Кременчуку відмовлялись їхати на фронт, розбили канцелярію коменданта, знищили всі списки й папери, розбили тюрму, випустили заарештованих, мали сутички з поліцією, вбили трохи не 60 поліцаїв і розбили ряд магазинів і що викликані на приборкання козаки відмовились діяти проти солдатів. Приблизно така ж картина мала місце в Харкові, де солдати також відмовились втихомирювати інших солдатів, які ніби розгромили тюрму і випустили каторжників. У Гомелі заворушення на етапному пункті виникло через те, що одного козака, який провинився, висікли різками. Заворушення охопило всі 5 тисяч чоловіка, які були на пункті. Викликані на втихомирення солдати відмовились стріляти. Заворушення були придушені з допомогою „інородчеських“ рот.

В окопах знаходили „саморобні“ листівки і плакати проти наступу, окремі роти й батальйони досить організовано почали відмовлятися навіть від виходу на позиції. Зокрема останній випадок мав місце у грудні 1916 р. в 17-му Сибірському стрілецькому полку 5-ї стрілецької дивізії і в Одеському полку 56-ї дивізії 34-го корпусу.

¹ „Царська армія“, Збірник, стор. 99.

² Лемке, Двісті п'ятдесят днів у царській ставці, стор. 180.

Рузьський у своєму листі від 8 лютого 1917 р. писав командувачеві XII армії генералові Радко - Дмитрієву про те, що під час останніх боїв були не тільки випадки ухилення, але навіть прямої відмови солдатів деяких полків іти в бій. Такі випадки були у військових частинах другого Сибірського армійського корпусу і в 14-й Сибірській стрілецькій дивізії, а ознаки таких самих настроїв давали себе знати в частинах 21-го армійського корпусу і в 7-му Сибірському армійському корпусу¹.

Відкриті виступи і відмовлення йти в бій на ґрунті нестачі харчів і незадоволення війною, яка затяглась, були на північному, на західному, румунському і південному фронтах.

Особливо часті стали відмовлення від наступу з жовтня 1916 р., коли остаточно вияснилась цілковита безрезультатність активних операцій росіян проти німців.

Почастішали випадки убивств офіцерів. Мотив усе той же: „годі воювати“.

Начальство наліво й направо сипало каторжними й смертними вирокami, але спинити процес розкладу армії було безсиле.

Найбільше клопоту генералам, видимо, завдавали війська північного фронту, особливо ті з них, які були розташовані по сусідству з Ригою і які тісніше стикалися з революційно настроєним робітничим населенням цього міста. 10 лютого тому ж Радко - Дмитрієву за підписом генерала Клембовського від штабу верховного головнокомандувача був посланий уже новий лист, у свій час опублікований у газеті „Новая жизнь“ від 21 вересня 1917 року. В цьому листі категорично заявлялось про те, що потрібні рішучі заходи проти революційного руху, який розвивається і росте. „Революційні елементи приступають, а може бути уже приступили, до організації своїх сил для збройного повстання наприкінці кампанії“, — говорилося в цьому листі. Для боротьби з революційними організаціями й пропагандою в частинах дійової армії рекомендувалось придушувати в зародку всі ознаки занепаду дисципліни й прояву революційних настроїв солдатів. Для цього рекомендувалось провадити бесіди командирів частин з молодшими офіцерами, а цим останнім рекомендувалось подібні ж бесіди провадити із солдатами, переважно з унтер - офіцерами, а потім з найбільш „розвиненими“ рядовими. Крім того, рекомендувалось вдаватися до проповідей священників, але особливо до пильного вилучення з лав армії найбільш ненадійного елементу серед офіцерів та нижніх чинів. Цьому наказові був даний належний хід. На 25 лютого генерал Рузьський на ім'я того ж самого Радко - Дмитрієва також пише про те, що організація бесід з

¹ Дані запозичені з матеріалів, опублікованих у № 4 „Красного архива“.

солдатами — справа дуже хороша, але являє собою палицю з двома кінцями: кадрове офіцерство, віддане існуючому ладові, мало підготоване до проведення політичних бесід (зрозуміло, воно більше звикло діяти зуботичинами, а не розмовами). Бесіди офіцерів, які неясно або необережно висловлюють свої думки, можуть навіть дати зворотні наслідки. Непридатні до проведення цих бесід і офіцери із зеленої молоді та з нижніх чинів, а серед офіцерів запасу можуть навіть знайтися такі особи, які можуть ці бесіди скерувати зовсім в іншу, небажану для начальства сторону. До проведення бесід треба приступати з великою обережністю і доручати проводити їх лише відповідним людям. Словом, не агітувати серед солдатів — вони революціонізуються, почни агітувати — те ж саме.

Хіба це не вияв певного страху перед революцією, що насувається? Недарма ж Рузький кінчив свій наказ такою фразою: „Не можна допустити, щоб армія наприкінці війни могла стати в цілому знаряддям революції“. Проте, ніщо, ніякі заходи не могли затримати приходу останньої — вона прийшла раніш, ніж гадали генерали.

Продовження війни ставало справою зовсім ненадійною. „Війна стає все запеклішою, все жахливішою. Задушливі гази, вогнеметальні горна, мінні галереї, незчисленні літаки — всього цього в 1915 р. ми не знали. А тепер у нас прямо таки французький фронт. Що ж ми всьому цьому протиставимо? Техніка й організація нам ніколи не давались, і ті деякі вдосконалення, яких ми на третьому році війни з гріхом пополам добились, рішуче нічого не значать порівняно з тим, що за цей час зробили німці“.

Такі рядки 15 січня 1917 р. записав прапорщик Степун.

Стан з постачанням фронтів харчів далеко не поліпшився. „Ніколи раніш відгуки про погане постачання армії не були такі численні, як тепер“, — повідомляв цензор Московської військової округи в огляді від 17 січня 1917 р.

У кожному звіті цензорів подавались цілі списки полків, з яких у листах надходили в тил скарги на погане постачання фронтів їжі, взуття й одягу.

Росія і армія опинились у тупику. Тільки революція могла принести розв'язання проблеми війни і миру, яке відповідає вимогам самого озброєного народу.

У лютому 1917 р., в наслідок господарської і політичної кризи і воєнних поразок, царизм був повалений. Лютнева революція стала спільним потужним штурмом самодержавства з боку пролетаріату і мас селянства, які йдуть за ним (в тому числі озброєних робітників і селян).

Величезна заслуга нашої партії полягає в тому, що вона дала загальні лозунги боротьби, визначила її конкретний зміст, була з масами, з революційним пролетаріатом. Партія

організовувала маси, піднімала їх на боротьбу і добилася блискучої перемоги ідей більшовизму.

Революційні дії пролетаріату в тилу стали конкретним зразком тактики для солдата. І якщо навіть широка солдатська маса не завжди здавала собі справу з того, що вона йде по шляху здійснення більшовицьких лозунгів, то конкретно її кроки цілком відповідали цим лозунгам.

У Лютневу революцію солдати вступили, маючи вже за собою значний досвід революційної боротьби за перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську.

ЗМІСТ

	Стор.
Передмова	3
I. Царська армія під час світової війни	6
1. Росія — велетень на глиняних ногах	6
2. Структура і режим царської армії	8
3. Технічна відсталість царської армії під час світової війни	10
4. Постачання армії харчів, одягу, взуття. Бойове постачання фронтів в 1914—1917 рр.	14
5. Поразки і втрати царської армії під час світової війни	19
II. Військова робота більшовиків під час світової війни	25
1. Становище мас у тилу і наростання революційної боротьби пролетаріату в 1914—1917 рр.	25
2. Тактика і лозунги більшовицької партії під час світової імперіалістичної війни	26
3. Революційна роль в армії солдатів — колишніх робітників	31
4. Військова робота більшовиків у роки світової війни	33
III. Поразки на фронті в 1914—1915 рр. Перші ознаки розкладу царської армії	39
1. Настрій армії на початку війни	39
2. Хід бойових операцій на фронті в 1914—1915 рр.	40
3. Вплив поразок на армію	42
4. Загострення боротьби солдатів проти командного складу та армійського режиму	43
5. Революціонізуючий вплив тилу на фронт	46
6. Здача в полон і дезертирство. Початок братання на фронті в 1915 р.	49
IV. Царська армія в 1916—1917 рр.	53
1. Ріст незадоволення затяганням війни і прагнення миру на початку 1916 р.	53
2. Надії солдатів на швидке закінчення війни в 1916 р.	54
3. Наростання політичного незадоволення і пораженьські настрої на фронті	57
4. Солдати про перегворення війни імперіалістичної у війну громадянську	63
5. Ріст незадоволення серед солдатів-селян	65
6. Вплив революційного пролетаріату на солдатів тилкових гарнізонів	68
7. Братання на фронті в 1916—1917 рр.	69
8. С.ботаж війни і „страйки“ солдатів напередодні Лютневої революції	70

Редактор Ф. Колесніков

Коректор А. Юнаков

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА УДУ
Інв. № 107241

Якщо в цій книжці будуть дефекти, просимо звернутися до найближчої книгарні для заміни її або повернути для заміни на адресу: Київ, вул. Кірова, 65, Держсоцеквидав.

Держсоцеквидав № 18. Здано до складання 27/VI—1935 р. Підписано до друку 9/X—1935 р. Уповнов. Головліту № 2912 з 17/VI—1935 р. Зам. № 5152. Тир. 8.500. 4³/₄ друк. арк. Папір 62 × 94. (84.500 друк. знаків у 1 аркуші паперу). Вийшла друком у жовтні 1935 р.

ОУМП, Дніпропетровська Книжково-Поліграфічна фабрика ім. 25-річчя ВКП(б).

